

نستعلیق نویسی در شبه قاره و نستعلیق نویسان معروفِ لاهور

☆ دکتر شعیب احمد، فریحه رضا ☆

Abstract:

NASTALIQ is the easiest and the most fluent style of script writing. It has a long and strong back ground history in sub-continent. In fact Nastaliq style flurished in Indopak so that today it is National Script writing style of Pakistan. This article depicts the development of Nastaliq in sub-continent and and specially in Lahore. It also covers the main calligraphers of Lahore through the ages.

هنر شریف خوش نویسی هم مثل اغلب هنر های اسلامی توسط ایرانیان به شبه قاره وارد شد. یکی از مهمترین شیوه های خوش نویسی، شیوه نستعلیق است که به عنوان خط دولتی در سراسر پاکستان رایج است.

نستعلیق مجموعه دو شیوه خطاطی، نسخ و تعلیق است. یعنی این خط در نتیجه اختلاط خط نسخ و تعلیق به وجود آمد و ایجاد منشیان و خوش نویسان ایرانی است و به همین علت در جهان عرب با نام خط فارسی شناخته می شود.

☆ عضو هیئت علمی گروه فارسی دانشگاه پنجاب، لاهور، پاکستان

☆☆ دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه پنجاب، لاهور، پاکستان

بعضی از منتقدان و تذکره نویسان متقدم اعتقاد دارند که در دوره سلطان احمد جلائر (۷۸۴-۸۱۳ه) میر علی تبریزی (۸۵۶ه) این خط را اختراع نمود البته حقیقت این است که شیوه نستعلیق پیش از این هم در میان خوش نویسان ایرانی مشتق می شد و میر علی تبریزی تنها قواعد نستعلیق نویسی را وضع کرد و در زمینه رشد و پیش رفت نستعلیق نقش مهمی ایفا کرد.

در آغاز کار علاوه بر میر علی تبریزی اساتیدی چون سلطان علی مشهدی (۹۳۶ه)، میر علی هروی (۹۵۱ه)، مالک دیلمی (۹۶۹ه) و بابا شاه اصفهانی در این خط در سترسی پیدا کردند و برای ترویج این شیوه کارهای مهمی کردند. محمد تبریزی (۹۸۵ه) و میر عمادحسینی (۱۰۳۴ه) نستعلیق نویسی را به اوج کمال رسانیدند (طارق مسعود: ۱۹۸۱م: ۶۹)

در ۱۵۲۶ میلادی ظهیر الدین محمد بابر به شبه قاره حمله و رشد و لاهور را هم تاراج کرد و دوره عظیم مغول را در هند و پاکستان فعلی بنیان گذاری کرد. تعداد فوق العاده ای از هنر مندان و نقاشان و خطاطان و علما و فضلا و شعرا هم همراه وی بودند که تعداد شایانی از آنها ایرانی النسل بودند. در واقع همین موقع است که خط نستعلیق هم به شبه قاره راهی پیدا کرد. خود با برهم ذوق و قریحه سر شاری داشت خوشنویسی خوب بلد بود و هنر مندان و شعرا و علما را سر پرستی می نمود و همین باعث شد که شعر و نقاشی و خطاطی روز به روز در هند و پاکستان رشد کرد. وی مخترع خط بابری هم بود.

این هم لایق تذکر است که بعضی از محققان اعتقاد دارند که نستعلیق حتی قبل از دوره بابر هم در شبه قاره کم کم نوشته می شد (محمد اقبال بهته: ۲۰۰۷م: ۹۰). سلطان علی مشهدی، ملا زاهد، شهاب الدین معامی و زین الدین خوافی خوشنویسان معروف و مهم دوره بابری هستند.

در ایران صفویان (۱۵۲۰م) تاج سلطنت به سر داشتند و بنا به عقاید مذهبی خود به هنر و شعر اصلاً اعتنایی کردند. در صورتی که در هند و پاکستان دوره مغول پا به گذاری شده بود و در بار به هنر و شعر قدردانی فراوانی می کرد. به شعرا و فضلا و هنروران

تشویق می شد و جوایز زیادی به آنها داده می شد. این هم باعث شد که هنر و هنر مندان از ایران به هند انتقال یا بند و در نتیجه این مهاجرت، فرهنگ هنری و علمی هند تحت تأثیر فرهنگ و هنر ایرانی قرار گرفت.

همایون پادشاه پسر ظهیر الدین محمد با بر خوشنویسانی چون عبدالصمد شیرین قلم و جعفر بیگ چغتایی نیشاپوری را از ایران همراه خود به هندوستان آورد. علاوه بر این ها محمود شهابی و با یزید دوری نستعلیق نویسان نام آور عهد همایونی هستند.

جلال الدین محمد اکبر پسر همایون نزدیک به پنجاه سال به هند حکومت داشت. وی نیز هنر دوست و علم بود. نستعلیق نویسانی چون عبدالصمد و میر سیدعلی، زین الدین خوفی، میر خلیل قلندر زهرائی، امین مشهدی، میر حسین کلنگی، مولانا عبدالله ترمذی مشکین قلم، نظامی قزوینی، علی چمن کشمیری، نور الله قاسم و محمد معصوم ترمذی بهکری به پرورش هنر خوشنویسی مشغول بودند و مخصوصاً دسترسی او فر به نستعلیق نویسی داشتند.

دوره جهانگیر پادشاه ثروتمندترین و در خشان ترین دوره در زمینه نستعلیق پروری به شمار می رود. جهانگیر به هنر های زیبا توجه خاصی داشت و محاسن و معایب شعرو نقاشی و خوشنویسی را خوب می شناخت. عبدالله حسینی معروف ترین و برجسته ترین استادان نستعلیق دوره جهانگیر بود. از استادان دیگر این دوره مولانا عبدالله مشکین قلم، عبدالرحیم عنبرین قلم، محمد حسین کشمیری، میرزا اعظم و میرزا محمد باقر معروف اند (محمد عبدالله چغتایی: ۱۹۷۰م: ۱۷۲).

شاهجهان هم به عنوان سر پرست هنر های زیبا شناخته می شود ولی عرفیت وی بیشتر در ساختن ساختمان های عظیم و زیبا است و به عنوان مهندس معروف است ولی وی در ضمن ترویج و تشویق نستعلیق هم نقش مهمی ایفا کرد. در نوشتن خط شکسته مهارتی کامل داشت و به عنوان منتقد خط هم معروف است.

در خوشنویسان خط نستعلیق این دوره می توان از عبدالحق شیرازی، امانت خان،

حکیم رکنا کاشی، عبدالرشید دیلمی، داراشکوہ، شاہد خت جہان آرا، عبدالرحمن فرمان نویس، محمد اشرف خواجہ سرا، سعیدای گیلانی محمد اشرف، محمد افضل قریشی، خواجہ تاج منشی و منشی بیج بہان نام بُرد (محمد عبداللہ چغتائی: ۱۹۷۰م: ۱۸۰)

اورنگ زیب خودش خوش نویس خوبی بود. کاتب قرآن هم بود و نستعلیق هم خوب می نوشت. برادر وی شاہزادہ شجاع و زیب النسا دختر اورنگ زیب هم نستعلیق خوب می نوشتند و بہ عنوان خطاط شناختہ می شدند. علاوہ براینہا سید علی خان الحسینی، ہدایت اللہ، محمد اسماعیل عاقل، حافظ نوراللہ و عنایت اللہ نستعلیق نویسان معروف دورہ اورنگ زیب هستند و بیشتر وقت خود را در نستعلیق نویسی صرف می کردند (محمد عبداللہ چغتائی: ۱۹۷۰م: ۱۹۱) بعد از اورنگ زیب البتہ قدر ہنر ہای زیبا بہ طور کلی و مخصوصاً نستعلیق نویسی بہ تدریج کا ستہ می شود. البتہ سید محمد امیر رضوی معروف بہ پیر پنجہ کش و شاگردانش آقا میر زاد دہلوی و عباد اللہ دردہلی نستعلیق نویسی را ادمہ دادند. آخرین شاہ تیموری، بہادر شاہ ظفر خط طغرئی و نستعلیق خوب می نوشت و دوتا شاگرد انش حافظ امیر الدین و مولانا ممتاز علی نرہت نستعلیق نویسی را زندہ نگہ داشتند. دو نفر دیگر عبدالرحیم و مرزا حیدر زکی ہم در این دورہ اضمحلال نستعلیق نویسی بہ شیوہ نستعلیق خطاطی می کردند. (محمد عبداللہ چغتائی: ۱۹۷۴م: ۷۳)

در ہمین دوران سبک خاصی نستعلیق در لاهور بہ وجود آمد. مامی توانیم محمد افضل لاهوری را سرخیل این سبک جدید نستعلیق لاهوری قرار بدہیم. قاضی نعمت اللہ لاهوری بزرگترین مقلد و موید سبک لاهوری بود. فرخ سیر ہم بہ ہمین شیوہ خطاطی می کرد.

دردورہ انگیزی نستعلیق نویسی و خوش نویسی خط ہای دیگر اسلامی در شبہ قارہ ہندو پاکستان بہ بدترین حالت خود رسید و زبان و فرہنگ و ہنر ہای انگلیسی رواج بیشتری پیدا کرد. تنہا کسی کہ در این دوران در لاهور با کمال دقت و رغبت مشغول نشر و ترویج نستعلیق نویسی ماند امام محمد ویردی است. (شاغل: ۵۶) امام ویردی بزرگترین

مقلدِ نستعلیقِ ایرانی در لاهور بود.

اگر چه لاهور از از منهُ قدیم مرکز هنر و فرهنگ بوده است و از آغاز تا امروز همیشه تجلی و پرورش گاه هنر های مختلف است. در زمینهُ هنرِ خوش نویسی هم لاهور را ثانی نیست. تاریخ مراکز آموزش خوش نویسی در لاهور خیلی قدیم و قوی است در این ضمن مکاتب قلعه شاهي، خانه ابوالفضل، مدرسه عبدالله الحسینی، مدرسه مائی لاڈو، درس میان وڈا، مدرسه میانی، مدرسه خیر گزهی شاهو، مدرسه ابوالحسن تربیت مغلیوره، مدرسه شیخ بهلول، مدرسه ملا فاضل قادری، مدرسه خواجه بهاری، مدرسه عبدالرشید دیلمی، خانه و خانوادهُ ابوالبرکات منیر لاهوری و مسجد وزیر خان خیلی مهم اند. در این مراکز علمی صد ها نفر در تحصیل علوم دینی و مشقِ خط های اسلامی مشغول بودند.

نستعلیق نویسانی چون محمد حسین کشمیری، میر فتح الله شیرازی، ملا ثمرقندی، قلیچ بیگ چغتائی، عبدالله مشکین قلم، میر صالح، عبدالرحیم خانخانان، رای منور، راجه ٹوڈرمل، مرزا عزیز کوکل تاش، میر معصوم قند هاری، حکیم رکتا، میر دوری، نور الدین لاهوری، نور الله لاهوری، میر حسن، عبدالله الحسینی، پسرانش میر مومن و میر صالح، عمادالحسینی، عبدالرشید دیلمی، سید علی تبریزی، داراشکوه، چندربهان، سیح بهانی، ابوالفیض، ابوالفتح، محمد افضل لاهوری، فضل الدین صحاف، میرزا امام ویردی، قاضی نعمت الله لاهوری، مرزا اعبادالله بیگ، هدایت الله لاهوری، پیر بخش، مولوی سید احمد ایمن آبادی، منشی عبدالغنی نتهو، مولوی محمد عبدالله وارثی، شیخ احمد چوهزکائی و منشی فضل الہی مرغوب در لاهور و در نواح لاهور خوش نویسی می کرد ند و تعداد شاگردانِ اینها به صد ها نفر می رسد.

لاهور امروز هم وارث روایتِ خوش نویسی است و به عنوان مرکز علمی و فرهنگی و هنری پاکستان در تمام جهان شناخته می شود. خطِ رسمی پاکستان نستعلیق است و نود در صد کتاب ها و روزنامه ها و تا بلوها به شیوهُ نستعلیق نوشته و چاپ می شود. تا سال ۱۹۸۰ م در مدارس دولتی هم خطاطی تدریس می شد. در مدارس از کلاس اول تا

کلاس پنجم لوحه های چوبی برای دانشجویان لازم بود که دانشجویان روی آن تمرین مفردات می کردند. علاوه بر مدارس دولتی، مراکز شخصی و آزاد هم به تعداد مناسبی وجود داشت و در آنجا خطاطان تربیت می شدند. در این ضمن پنجاب غربی خیلی معروف است. شهر های عادل گره، کوٹ وارث، ایمن آباد، گجرانواله، کیلیان والا، سیالکوٹ، سوهدرا، سمبزیال، جندپاله، گکھڑ، قصور و لاهور همیشه مراکز مهم تدریس خطاطی بودند و هستند، در آغاز قرن نوزدهم و به آغاز قرن بیستم در لاهور ده ها مراکز خوشنویسی رو به کار بودند که بعضی از آنها به شرح زیر است:

۱- مرکز کتابت در چهار راه دالگران: در سال ۱۹۲۵م قاضی ظهور الدین خطاط، این مرکز را در لاهور بنا کرد (طارق مسعود: ۱۹۸۱م: ۱۲۱). قاضی ظهور در سال ۱۹۷۱م فوت کرد و انتظام وانصرام آن به عهده شاگرد و داماد وی اقبال اختر رسید، خوش نویسان معروف چون شفیع انور، شهاب الدین، عبدالرشید خاکی، محمد صادق و حافظ نذیر احمد فارغ التحصیلان این مرکز اند.

۲- تهڑا کاتبان: در داخل موجی دروازه، در کوچه ای، خطاطی با نام صابر کاتب این مرکز را اداره می کرد و بعداً این کوچه به همین علت با نام کوچه خطاطان معروف گشت، چهار تا پسر داشت که همه نستعلیق خوب می نوشتند.

۳- ڈیره کاتبان: سید احمد ایمن آبادی که معاصر امام ویردی بود اینجا خوشنویسی تدریس می کرد. حکیم مراد بخش چغتائی، ملک علی محمد، منشی محمد افضل، غلام محمد، غلام نبی و رحمت خان به این مرکز وابسته بودند.

۴- مرغوب ایجنسی: منشی فضل الهی مرغوب مسؤول این اداره بود. چاپ خانه کوچکی را هم اداره می کرد. این جا هم به عنوان تدریس خوش نویسی معروف بود. مرغوب رقم در ۱۹۱۶م فوت کرد (طارق مسعود: ۱۹۸۱م: ۱۴۷)

۵- مدرسه تحسین الحظوظ: خطاط معروف معاصر حافظ محمد یوسف سدیدی (۱۹۲۷- ۱۹۸۶م) این مدرسه را بنا گذاشت. به فارغ التحصیلان این مدرسه مدارک هم داده می شد.

خالد جاوید یوسفی، ظهور ناظم، علی احمد بهته، رشید بٹ، محمد یوسف چوهدری، محمد اسلم ساغر، محمد اقبال یوسفی، علی احمد صابرچشتی، عبدالرحمن بی کام، عبدالرحمن و محمد یوسف بهته فارغ التحصیلان این مدرسه هستند.

۶- نگارستان ایجنسی: در آنجا استاد پروین رقم (۱۹۰۱-۱۹۴۶م) استاد معروف نستعلیق و خالق شیوہ نستعلیق پروینی، به دانشجویان هنر خطاطی می آموخت. محمد یعقوب و غلام رسول و حاجی محمد اعظم منور رقم هم آنجا تشریف برده خوش نویسی یاد می گرفتند.

۷- بیٹھک کاتبان: خطاط الملك استاد تاج الدین زرین رقم (د-۱۹۵۵م) در این جا تربیت خطاطان نو آموز را آغاز کرد و تا حدود نیم قرن با خطاطی و خطاطان مشغول ماند. وی استاد نستعلیق بود و شاگردان زیادی داشت که از اطراف و اکناف کشور و از خارج هم برای کسب این هنر شریف خدمت وی می رسیدند. خود وی شاگرد حاجی نور احمد بود. کتابی هم با نام "مرقع زرین" برای مبتدیان به جای گذاشت.

فعلاً این مرکز تحت نظارت دولت استان پنجاب کار می کند و امروز هایک مدرسه دولتی خوش نویسی در این جا رو به کار است. در مراحل مختلف مدرک هم داده می شود. مسؤلیت این مرکز به عهده صوفی خورشید عالم بود و بعد از رحلتش (د-۲۰۰۴م) به عهده محمد سلیم بن زرین رقم رسید.

درخشان ترین و پرثمر ترین دوره خوش نویسی در لاهور را می توانیم از ربع اول قرن بیستم بشماریم. استادان بی بدیل و خوش نویسان صاحب سبک در قرن بیستم به آسمان هنر خوش نویسی مخصوصاً نستعلیق درخشیدند. عبدالمجید پروین رقم یکی از آن ستارگان آسمان خوش نویسی است که در نستعلیق بنای سبک لاهوری گذاشت و این سبک جدیدی نه تنها در پاکستان بلکه در سراسر دنیا مورد پسند عوام و خواص قرار گرفت. پروین رقم از حافظ نورالله و مولوی سید احمد استفاده سرشاری کرده بود و اضافات و اجتهادات در روشن امام ویردی کرد. در قلم جلی و خفی هیچ کسی نمی تواند با وی همسری کند (محمد راشد شیخ: ۱۹۹۸م: ۲۱۱)

استاد دیگری در زمینه سبک نستعلیق لاهوری، تاج الدین زرین رقم (د-۱۹۵۵) معاصر و دوست نزدیکی پروین رقم بود. تاج الدین زرین رقم هم به سبک پروینی می نوشت.

در قرن بیستم لاهور تنها شهری بود در شبه قاره هند و پاکستان که افق خوش نویسی را در این زمین منور می کرد. در این دوران در لاهور خوشنویسی رشد کرد و مراکز و اداره های متعددی بنا شد که تا به امروز مشغول تربیت خطاطان و تدریس هنر خوشنویسی هستند. در زیر نگاهی به این مراکز می کنیم.

۱- افضل الکتابت: به عنوان مرکز فروغ و تدوین خطاطی در اردو بازار لاهور کار می کند. شیخ فضل الرحمن در ۱۹۴۷م این مرکز را بنیان گذاری کرد. علاوه بر تدریس خطاطی ابزار های خوش نویسی هم به اینجا به دست می رسد.

۲- دایره نفاثس الحظوظ: در سال ۱۹۴۸م توسط استاد نستعلیق سید انور حسین نفیس رقم این مرکز در فیصل آباد کار را آغاز کرد و در سال ۱۹۵۴م به لاهور انتقال داده شد. بیش از نیم قرن است که این مرکز در شهر لاهور در ترویج و اشاعت هنر خطاطی مشغول است.

۳- بیتک کاتبان: درباره این مرکز قبلاً توضیح داده شده است.

۴- سدیدیہ دارالکتابت: عبدالرحمن خوشنویس این مرکز را اجرامی کند. عبدالرحمن شاگرد حافظ محمد یوسف سدیدی است و به همین نسبت اسم این مرکز "سدیدیہ" گذاشته است.

۵- الخطاط اسلامی آرٹ گیلری: این گالری در ۱۹۴۰م پایه گذاری شد و در حال روڈ رو به کار است. تا به حال صد ها نفر از اینجا فارغ التحصیل شده در روز نامه های مختلف مشغول کار خطاطی هستند. این گالری يك نمایشگاه مستقلی است که در آن هنر پاره های استاد عبدالواحد نادر القلم و پسرش منور الاسلام به نمایش گذاشته شده است. عبدالواحد نا در القلم (۱۹۲۲م) موسس این گالری است. تحت نظارت این مرکز سالیانه نمایش بین المللی هم برگزار می شود.

۶- نفیس دارالکتابت: موسس این مرکز خوشنویسی منظور انور است. منظور انور یکی از برجسته ترین شاگردان خورشید عالم خورشید رقم است در سال ۱۹۷۵م این مرکز در موری گیٹ تاسیس شد ولی امروز ها در اردو بازار انتقال یافته آنجا کار می کند. (محمد اقبال بهتہ:

۷- ایوان خطاطان پاکستان: در سال ۱۹۷۵ م سید محمد اکرام الحق بنای این مرکز نهاد. در سال ۱۹۷۸ م این اداره نمایش بین المللی برگزار کرد و یک کنگره هم ترتیب داده شد که منتقدان و هنروران محلی در آن مقاله ها خواندند.

۸- گوهر خطاطی اکیڈمی: اکادمی در ۱۹۸۱ م در اچهره، لاهور آغاز کار کرد ولی امروز ها در مزنگ لاهور رو به کار است. بانی و سر پرست اکادمی خورشید عالم گوهر قلم (۱۹۵۶ م) است. خورشید گوهر قلم نویسنده چیره دست است و به موضوعات متعددی آثار گران قدری به جای گذاشته است. مدال فضیلت از ریاست پاکستان یافت و مشغول تدریس و تمرین هنر خوش نویسی است.

۹- خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران: این مرکز از ۱۹۸۵ م کلاسهای خطاطی برگزار می کند. تا سال ۱۹۹۰ م استاد نادر القلم به دانشجویان اسرار و رموز خطاطی یا دمی داد. بعداً استادان متعددی این کلاسها را در آنجا ادامه دادند این کلاسها امروز هم در خانه فرهنگ تدریس می شود.

من حیث الجموع هنر خوش نویسی در پنجاه سال اخیر در لاهور خیلی رشد کرد و روز به روز رو به کمال است. خوش نویسان نستعلیق لاهوری در تعداد زیادی رو به کاراند اکثر خوش نویسان که امروزها در این زمینه کار می کنند شاگردان فضل الهی مرغوب رقم، عبدالغنی شیرین رقم، حاجی دین محمد لاهوری، عبدالمجید پروین رقم، تاج الدین زرین رقم، محمد صدیق الماس رقم، سید انور حسین نفیس رقم، حافظ محمد یوسف سدیدی و صوفی خورشید عالم خورشید رقم هستند. (ابن کلیم: ۱۹۷۷ م: ۱۹۱)

حافظ محمد یوسف سدیدی و صوفی خورشید عالم خورشید رقم از شاگردان تاج الدین زرین رقم هستند وی خطاط هفت قلم بود. امروزها تمام خوش نویسان که در لاهور و نواحی لاهور خطاطی می کنند از شاگردان همین بزرگوار هستند و هر یکی از اینها راه و روش خاصی دارد.

در میان شاگردان صوفی خورشید عالم خورشید رقم، محمد اکرام الحق، محمد صدیق گلزار، غلام رسول، محمد اقبال، منظور انور، رضی الدین، بهار مصطفی، واجد محمود

یا قوت رقم، محمد اقبال بہتہ و امداد الحق مهم اند۔

درمیان شاگردان سید انور حسین نفیس رقم، عبدالستار نیازی، اصغر انیس، انور حسین، طالب حسین، عبدالرشید، محمد جمیل حسن، الہیٰ بخش مطیع و انیس الحسن لایق تذکراند۔

استاد صدیق الماس رقم ہم شاگردان متعددی را تربیت کرد کہ محمود احمد، جمیل احمد تنویر رقم، محمد صدیق، خواجہ محمد شفیع و مشتاق احمد بہتہ مهم اند۔ خوشنویس معروف معاصر خورشید عالم گوہر قلم شاگرد حافظ محمد یوسف سدیدی است۔ شریف گلزار، ظہور کاظمی، شاہد گلزار ابن شریف گلزار ہم خطاطان معاصر لاہور هستند۔ محمد بخش جمیل رقم، جوہدری محمد صدیق، منشی فضل الہی، ملک علی محمد عبدالواحد نادر القلم، محمد عرفان، محمد عارف و محمد علی زاہد خوش نویسان برجستہ لاہور هستند و تعداد زیادی از دانشجویان را تربیت کردہ اند۔ دانشکدہ ملی ہنرہای زیبا (N.C.A) و دانشگاه پنجاب ہم کلاسہای خوش نویسی شروع کردہ است و ہر سال دانشجویان زیادی در این زمینہ فارغ التحصیل می شوند۔

کتابشناسی:

- ۱- طارق مسعود، مرقع خط، لاہور عجائب گھر، لاہور، ۱۹۸۱م۔
- ۲- محمد اقبال بہتہ، دکتر، لاہور اور فن خطاطی، علم و عرفان پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۷م۔
- ۳- چغتائی، محمد عبداللہ، سرگذشت خط نستعلیق، کتاب خانہ نورس، لاہور، ۱۹۷۰م۔
- ۴- ہمو، پاک و ہند میں خط نستعلیق، کتاب خانہ نورس، لاہور، ۱۹۷۴م۔
- ۵- ہمو، پاک و ہند میں اسلامی خطاطی، کتاب خانہ نورس، لاہور، ۱۹۷۴م۔
- ۶- شاغل، صحیفہ خوش نویسان، انجمن ترقی اردو، علی گڑھ، ہندوستان۔
- ۷- محمد راشد شیخ، تذکرہ خطاطین، ادارہ علم و فن، کراچی، ۱۹۹۸م۔
- ۸- ابن کلیم، تاریخ فن خطاطی، ملتان، ۱۹۷۷م۔

